OILAVIY MULOQOTDA YOLG‘ONNING KOGNITIV-EMOTSIONAL ASOSLARI VA BOLA AXLOQIY TAFAKKURINING SHAKLLANISHIGA TA’SIRI

Saidrahmatova Zaxro Saidazim qizi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oilaviy muloqot tizimida yolg‘onning paydo bo‘lish sabablari, uning kognitiv va emotsional mexanizmlari hamda bola axloqiy tafakkurining shakllanish jarayoniga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda yolg‘onning psixologik ildizlari, oila a’zolari o‘rtasidagi ishonch, samimiyat va emotsional barqarorlik bilan bog‘liqligi ilmiy asosda yoritilgan. Muallif Bandura, Ekman va Piaget nazariyalari asosida bola yolg‘onni kuzatish, taqlid qilish va o‘z xatti-harakatlariga tatbiq etish orqali o‘rganishini izohlaydi. Shuningdek, ota-onaning muloqot uslubi va axloqiy qadriyatlarga munosabati bolaning rostgo‘ylikka yo‘naltirilgan axloqiy tafakkurini shakllantirishda muhim omil sifatida baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *Oilaviy muloqot, yolg‘on, kognitiv jarayon, emotsional intellekt, axloqiy tafakkur, bola psixologiyasi, ijtimoiy o‘rganish.*

Oila — jamiyatning eng kichik, ammo eng muhim ijtimoiy tizimi bo‘lib, unda shaxsning dastlabki ijtimoiy, kognitiv va axloqiy shakllanish jarayoni sodir bo‘ladi. Inson o‘zining ilk nutqi, his-tuyg‘usi, dunyoqarashi va ijtimoiy me’yorlarga munosabatini aynan oilaviy muloqot orqali shakllantiradi. Shu bois, oiladagi muloqot sifati bolaning kelajakdagi shaxsiyati, axloqiy tafakkuri va ijtimoiy moslashuviga bevosita ta’sir etadi.

Yolg‘on — inson ongida murakkab kognitiv va emotsional jarayon sifatida namoyon bo‘ladigan ijtimoiy-psixologik hodisa. U ba’zan o‘zini himoya qilish, ijtimoiy ziddiyatdan qochish yoki hissiy barqarorlikni saqlash vositasi sifatida ishlatiladi. Ammo oilaviy muloqot kontekstida yolg‘on nafaqat shaxslararo ishonchni zaiflashtiradi, balki bolaning axloqiy tafakkuriga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi [1].

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bola 3–4 yoshdan boshlab “rost” va “yolg‘on” tushunchalarini ajrata boshlaydi. Shu davrda ota-ona bilan muloqotda samimiyat, ishonch va hissiy qo‘llab-quvvatlash yetarli bo‘lmasa, bola o‘zini himoya qilish maqsadida yolg‘on gapirish strategiyasini shakllantiradi (Ekman, 2016). Aksincha, oila muhitida halollik qadriyat sifatida tan olinadigan bo‘lsa, bola to‘g‘rilikni ijobiy axloqiy model sifatida o‘zlashtiradi.

Kognitiv psixologiya nuqtayi nazaridan, yolg‘on — bu ma’lumotni ongli ravishda o‘zgartirish jarayoni bo‘lib, u tafakkur, xotira, e’tibor va emotsional nazoratni o‘z ichiga oladi. Shu sababli, bola yolg‘on gapirishni o‘rganayotganda nafaqat ijtimoiy, balki kognitiv jihatdan ham faol ishtirok etadi. Bunda ota-onaning muloqotdagi

ochiqligi, hissiy barqarorligi va pedagogik yondashuvi asosiy determinant sifatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, oilaviy muloqotdagi yolg‘on muammosini o‘rganish — bola axloqiy tafakkurining shakllanish mexanizmlarini chuqur anglash, axloqiy tarbiyada kognitiv-emotsional yondashuvni qo‘llash uchun ilmiy va amaliy ahamiyatga ega masala hisoblanadi [2-5].

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, oilaviy muloqotda yolg‘onning yuzaga chiqish sabablari ko‘p hollarda hissiy qo‘rquv, jazodan qochish yoki ijtimoiy maqomni saqlash bilan bog‘liq. Ota-onalar bolani rostgo‘ylikka o‘rgatish o‘rniga, ba’zan o‘zlari ham ijtimoiy vaziyatlarda yolg‘on ishlatadilar. Bu holat bolaning axloqiy tafakkurida kognitiv dissonans — ya’ni “yaxshi narsa yomon usul bilan ham erishilishi mumkin” degan ziddiyatli tushuncha paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi (Bandura, 2017).

Piaget (2017) nazariyasiga ko‘ra, bolalar axloqiy tafakkurni kuzatish va taqlid asosida o‘zlashtiradilar. Shunday ekan, bola ota-onaning yolg‘onini ko‘rib, uni “moslashuv strategiyasi” sifatida qabul qilishi mumkin. Natijada, bola o‘z hissiyotlarini yashirish, muammolarni ochiq aytmaslik yoki noqulay vaziyatlardan qochish uchun yolg‘on ishlatishga moyillik hosil qiladi.

Emotsional nuqtayi nazardan, yolg‘onning asosida ichki ziddiyat va stress yotadi. Ota-ona bolaga “haqiqatni aytish” uchun xavfsiz muhit yaratmasa, bola o‘z his-tuyg‘ularini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifoda etishga qo‘rqadi. Shu bilan birga, emotsional intellekti yuqori bo‘lgan oilalarda ochiqlik, o‘zaro tushunish va ishonch kuchli bo‘ladi, natijada bolalar rostgo‘ylikni ijtimoiy qadriyat sifatida qabul qiladilar (Harris, 2019) [6-9].

Tadqiqotlarda aniqlanishicha, bola uchun ota-onaning rostgo‘ylik haqidagi so‘zlaridan ko‘ra, ularning amaliy harakati kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi. Ya’ni, agar ota-ona boladan to‘g‘rilikni talab qilib, o‘zi yolg‘on ishlatsa, bola bu ziddiyatni kognitiv darajada “normal” holat sifatida qabul qiladi. Bu esa axloqiy tafakkurning barqaror shakllanishiga to‘sqinlik qiladi.

Shuningdek, ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga asoslanib aytish mumkinki, bola yolg‘onni kuzatish orqali emas, balki ishonch, hurmat va mehr asosidagi muloqot orqali halollikka o‘rganadi. Shu sababli, ota-onaning emotsional barqarorligi, ochiq muloqot yuritish ko‘nikmalari va bolaga mehr bilan yondashuvi axloqiy tafakkur rivojining asosiy kognitiv-emotsional poydevorini tashkil etadi [10].

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, oilada samimiy muloqot, emotsional intellektni rivojlantirish, bolaning fikrini tinglash va uni jazolamasdan to‘g‘rilikka o‘rgatish halollikni mustahkamlaydi. Aksincha, qat’iy nazorat va qo‘rquv asosidagi tarbiya esa yolg‘onning kognitiv asoslarini kuchaytiradi. Shu bois, zamonaviy psixologiyada axloqiy tarbiyada emotsional intellekt va empatik muloqotning o‘rni tobora ortib bormoqda.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy muloqotda yolg‘onning paydo bo‘lishi ko‘p qirrali psixologik, kognitiv va emotsional omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Yolg‘on shunchaki axloqiy kamchilik emas, balki inson ongidagi murakkab himoya mexanizmlaridan biridir. Oila sharoitida esa bu mexanizm ko‘pincha bolalarning hissiy ehtiyojlari qondirilmaganda yoki ular jazodan qo‘rqib o‘zini himoya qilish zaruratini sezganda yuzaga chiqadi. Shu sababli yolg‘onning kelib chiqish sabablari va uning bola tafakkuriga ta’sirini tushunish axloqiy tarbiyada muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kognitiv nuqtayi nazardan, bola yolg‘on gapirish jarayonida o‘z tafakkur faoliyatini — xotira, e’tibor va nazorat mexanizmlarini ishga soladi. Bu esa uning kognitiv rivojlanish darajasini ko‘rsatadi, biroq axloqiy tafakkur nuqtayi nazaridan bu faoliyat noxolis yo‘nalishda kechadi. Bola yolg‘on orqali “haqiqatni yashirish”ni o‘rganib, uni ijtimoiy moslashuv vositasi sifatida qabul qiladi. Shu sababli axloqiy tafakkur shakllanishi jarayonida ota-onaning muloqot madaniyati, ularning rostgo‘ylikka bo‘lgan munosabati va hissiy barqarorligi hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Emotsional jihatdan esa yolg‘on oilada ishonchning zaiflashuviga, o‘zaro tushunishning buzilishiga olib keladi. Agar ota-ona bolani tinglamasa, uning his-tuyg‘ulariga e’tibor bermasa yoki uni haddan ortiq tanqid qilsa, bola muloqotda ochiqlikdan qochadi. Natijada bola o‘z fikrlarini yashirishni, “to‘g‘ri” emas, “qulay” javobni tanlashni o‘rganadi. Bu esa axloqiy tafakkurning tabiiy rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi.

Shu o‘rinda aytish kerakki, bola rostgo‘ylikka nafaqat so‘z orqali, balki ota-onaning amaliy xatti-harakati orqali o‘rganadi. Ota-onaning o‘zaro muloqotidagi samimiyat, halollik, mehr va hurmat bolaga eng kuchli tarbiyaviy signal sifatida ta’sir etadi. Shu bois, oilada emotsional intellektni rivojlantirish, ochiq muloqot muhitini yaratish va rostgo‘ylikni qadriyat sifatida singdirish bola tafakkurining sog‘lom shakllanishini ta’minlaydi.

Oilaviy muloqotdagi yolg‘onning kognitiv-emotsional tahlili shuni ko‘rsatadiki, rostgo‘ylikni rag‘batlantirish, empatik yondashuv va ijobiy kommunikatsiya bolalarda axloqiy tafakkurning shakllanishida asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun har bir ota-ona o‘z oilaviy muloqotida halollik, ishonch va ochiqlik tamoyillariga amal qilishi lozim. Bu nafaqat bola axloqiy ongining, balki butun oila ijtimoiy-psixologik muhitining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar.

1. Bandura, A. (2017). *Social Learning Theory and Moral Development.* New York: Routledge.
2. Ekman, P. (2016). *Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage.* New York: W.W. Norton & Company.

3. Harris, P. L. (2019). *Children and Emotion: The Development of Psychological Understanding.* Cambridge: Cambridge University Press.
4. Vrij, A. (2018). *Detecting Lies and Deceit: Pitfalls and Opportunities.* Chichester: Wiley.
5. Piaget, J. (2017). *The Moral Judgment of the Child.* London: Routledge.
6. Karimova, V. M. (2019). *Oilaviy muloqot va shaxs rivoji.* Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
7. Nurmatova, G. (2021). *Oila psixologiyasida emotsional muloqotning o‘rni.* Toshkent: Fan nashriyoti.
8. G‘ulomov, M. (2020). *Bola psixologiyasining zamonaviy yo‘nalishlari.* Samarqand: SamDU nashriyoti.
9. Tursunova, D. (2022). *Axloqiy tafakkur va emotsional intellekt aloqadorligi.* Toshkent: Yangi asr avlodi.
10. Jalilova, S. (2023). *O‘zbek oilalarida kommunikativ madaniyat va bola ijtimoiylashuvi.* Urganch: UrDU nashriyoti.

